

İSTANBUL TAMİRAT VE RESTORASYON TARİHİ

ALİDOST ERTUĞRUL*

“İstanbul Tamirat ve Restorasyon Tarihi”, üst üste ekli katmanlar hâlinde inşa edilmiş, günümüze ulaşan ya da ulaşamayan çok sayıda yapının, tarihsel olarak hayli uzun ve sınırlaması güç bir süre zarfında geçirdiği değişimleri ele alan bir kent okumasıdır.

Daha eski bir sözcük olan “tamir” ile dilimizde kullanımı sonraları yaygınlaşan “restorasyon” kelimeleri, ayrı zamanlarda aynı işi tarif etmek için kullanılsa dahi; farklı dönemleri yansıtmalarından ötürü başka anlam derinliklerini de barındırmaktadır. Bu nedenle, yazının giriş kısmında, güncel kullanımı ile “restorasyon” sözcüğü ve tarihî süreçte onu karşılayan kavramlar birlikte irdelenecektir.

Toplumsal düzeyde XIX. yüzyılda gelişmeye başlayan tarih ve kültür bilinci, kentlerin ve dolayısıyla kent içindeki yapıların geçirdiği hızlı değişim, yıkımlar vb. etkenler, tarihî yapıların maruz kaldığı müdahaleleri tartışma konusu hâline getirmiştir. Günümüze kadar uzanan bu tartışmalarla, koruma düşüncesinin kuramsal altyapısı oluşmuştur. Bu bağlamda, modern dönemde olgunlaşan koruma kuramı açısından bakıldığında, dünyanın pek çok kentinde olduğu gibi, Bizans ve Osmanlı İstanbul’unda da yapılar üzerindeki müdahaleler günümüz bakış açısından çok farklıdır. Modern söylemin dilimize kazandırdığı “restorasyon” sözcüğü; canlandırma, harap olan bozulmuş bir mimari eseri aslına uygun biçimde onarma, tamir etme şeklinde tanımlanabilir. Latince “restouritio” kökenli bu sözcük, dilimize Fransızca “restouration” kelimesinden geçmiştir. Osmanlı döneminde ise sözcüğü kavramsal olarak karşılayan farklı kelimeler kullanıldığı görülmektedir. Genel bir ifade ile eski eserlere yapılan müdahaleler “tamirat işleri” olarak değerlendirilmiştir. Arapça kökenli “ta’mir” sözcüğü; imar etme, onarma, bozuk bir şeyi düzeltme anlamlarına

gelmektedir. Tamir sözcüğü dışında, onarım faaliyetlerini ifade etmek üzere; termim, taslih, tashih, meremmet, tecdid, tathir sözcükleri de kullanılmaktadır.¹

İstanbul tamirat ve restorasyon tarihinden söz ederken, Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet ana dönem başlıkları ile bunların alt başlıkları ele alınıp değerlendirilecektir. Bu değerlendirmede, kentin yapılarına zarar veren önemli etkenler arasında, bütünde geçerli sayılabilecek, yapıların ve malzemelerin zaman içindeki yıpranması gibi genel bir koruma problemi ile beraber, insanların verdiği zararlar, deprem ve yangınları da saymak gerekir.

İstanbul’un uzun tarihinde kenti “imar etmek/ güzelleştirmek” adına yapılan müdahaleler (yıkımlar ve yeniden yapımlar) erken dönemlerden günümüze kadar süregelmiştir. Bunlardan başka, kente ve yapılara zarar veren kuşatmalar, işgaller ve isyanlar ayrıca incelenmelidir. Ancak, yazının kapsamına bağlı olarak, kentin uzun tarihi de düşünülecek olursa, bu başlıklar içerisinde ancak çok önemli hasarlar veren müdahaleler ile bunların genel etkilerinden kısaca söz etmek zaruri hâle gelmektedir.

Geleneksel dünya anlayışında koruma güdüsü doğuran değerler ile günümüz değerleri birbirinden farklıdır. Kültürel varlıkların korunmasına ilişkin bir kategorizasyon yapan ve günümüz anlayışına göre özetleyen B. M. Feilden bunları; duygusal nedenler, kültürel nedenler ve kullanım değerleri olarak sıralamaktadır. Sıralanan bu başlıkların geçmişte de var olduğunu, ancak Feilden tarafından daha sonradan

1 Sn. Mazlum’un da çalışmasında belirttiği üzere Osmanlı döneminde anıtsal yapılarıdaki tamir işleri için hazırlanan belgelerde, önce yapılacak onarımın niteliğine bağlı olarak ortaya çıkan hasarlar ve bunlara yapılacak müdahaleler sınıflandırılarak tanımlamalar yapılmıştır (Deniz Mazlum, *1766 İstanbul Depremi Belgeleri Işığında Yapı Onarımları*, İstanbul 2011).

* Mardin Artuklu Üniversitesi

detaylandırılan alt başlıkları yapısında barındırmadığını söylemek mümkündür.² Tarihsel süreçte bir yapının korunması için, yapının kullanılabilir yani “işe yarar” olması, bunun beraberinde ekonomik olarak yeni bir yapı inşa etmenin doğurduğu güçlükler ile oluşan koruma eğilimi temel bakış açılarından sayılabilir. Duygusal nedenler arasında sayılabilecek olan bir etken ise, dinsel/manevi duyguların etkisiyle yapılan korumadır. Bu nedenlerle ilk zamanlardan itibaren korumanın başlangıcında, tek yapı koruma fikrinin olduğunu söylemek gerekir, bu bağlamda günümüz bütüncül koruma yaklaşımının olduğunu söylemek pek de mümkün değildir.

Genel tanımlamalardan sonra İstanbul koruma tarihî dönemsel olarak değerlendirilecek olursa:

Bizans Dönemi

Osmanlı Dönemi

2.1. İstanbul’un fethinden XIX. yüzyıla kadar (1453-1800)

2.2. XIX. yüzyıl başından Cumhuriyet’e kadar (1800-1923)

Cumhuriyet Dönemi

1923-1938 arası

1938-1950 arası

1950-1960 arası

1960-1973 arası

1973-1983 arası

1983-2002 arası

2002-sonrası

şeklinde bir sıralama yapmak mümkündür.

Yapılan tasnifler, Bizans ve Osmanlı dönemi için koruma olgusunun değişimine ve dolayısıyla yaklaşım farkına göre yapılmıştır, bu nedenle ara dönemleri içermemektedir. Tasnif, Cumhuriyet dönemi için ise değişen yasal, kurumsal ve yönetsel tutum farklılıkları göz önünde bulundurularak sıralanmıştır.

Bizans Dönemi

İmparator Konstantin’in, kenti 330 tarihinde kurmasıyla başlayan süreç, 1453 yılındaki Osmanlı fethine değin sürmektedir. Bu süre zarfında eski yapılara ilişkin tutumların tamamen aynı olduğunu veya tek bir sürecin olduğunu söylemek mümkün değildir. Tarihsel bilgimizin görece az olduğu bu dönem hakkında değerlendirme yapma imkânları kısıtlı olduğundan, korumaya ilişkin tutumlar ve koruma/koruyamama durumları az çok bilinen olgular üzerinden yürütülecektir. Geleneksel

toplumların çoğunda olduğu gibi Bizans döneminde de, korumayı öncelikli hâle getiren yaklaşım, giriş bölümünde belirtildiği üzere işlevsel/ekonomik değerler, dinsel/manevi değerler olarak sıralanabilir. Kentin kurucusu olduğu söylenen İmparator Konstantin’in inşa ettirdiği kentin, tamamen boş bir alanda yapılmadığı bilinmektedir. Tarihte tekrarlanan bir yöntem olarak, var olan bir kentin bazı bölümlerinin yıkılarak, yerine yeni kentin inşa edildiği anlaşılmaktadır. Aslında yüzyıllardır devam eden bir tavır olarak, yeni gelen idarenin, eskinin izlerini silmek veya daha gösterişli yapılar inşa etmek arzusu günümüze kadar mevcudiyetini sürdürmüştür. Bu nedenle antik dönemde inşa edildikten bir süre sonra bir kısmı yok olan veya yok edilen kentin, yeniden inşası günümüz bakış açısıyla değerlendirilmemelidir.

Kentteki yapıları Bizans döneminde etkileyen önemli olaylardan birisi, yaklaşık 730-780 tarihlerinde ortaya çıkan “İkonoklazm” hareketidir. Yaklaşık elli yıl kadar süren ikonoklazm hareketi sırasında yapıların içinde ve dışında yer alan ikonalar ile süslemeler zarar görmüştür. Kentin yaşadığı kuşatmalar ve zaman zaman meydana gelen isyanlar da kent yapılarına zarar veren etkenlerdendir. İsyânların dinî ve sivil yapılara büyük zararlar verdiği bilinmektedir. Öte yandan kentin tarihinde o güne değin gördüğü en büyük tahribat 1204’te kente gelen Haçlı ordusunun yaptığı yağmadır. “Latin İstilasası” olarak bilinen bu yağmalama sırasında, kentin biriktirdiği birçok zenginlik zarar görmüştür. Taşınabilir bütün objeler ya taşınarak götürülmüş ya da tahrip edilmiştir. Taşınamayan sivil ve anıtsal mimarlık ürünlerine ise, büyük zararlar verilmiştir. Bu tarihten sonra kent, eski ihtişamını yitirmiştir. İstanbul’un fethi sırasında kenti kuşatan Osmanlı ordusunun da kentin surlarına zarar verdiği bilinmektedir. Ancak, fetihten sonra, kentin güvenliğini sağlamak amacıyla sur duvarları onarılmış ve Yedikule bölgesinde ilave surlar yaptırılmıştır.

Osmanlı Dönemi:

1453-1800 Arası:

Kentin Osmanlı idaresindeki ilk evresinde, yürütülen onarım çalışmalarında geleneksel toplum yapısını ve Osmanlı yapım biçimlerinin izlerini görmek mümkündür. Madran’ın belirttiği üzere, Osmanlı toplumunun kültür varlıklarının korunmasına ilişkin olumlu ve olumsuz tavırları bulunmaktadır.³ Modern

³ Emre Madran, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Klasik Çağlarında Onarım Alanının Örgütlenmesi 16.-18. Yüzyıllar*, Ankara 2004.

² Bernard M. Feilden, *Conservation of Historic Buildings*, Burlington 2003, s. viii.

söylemde yer alan “bilinçsizlik”, “kayıtsızlık, ilgisizlik”, “dinsel bağınazlık”, “finansal kaynakların yetersizliği” olumsuz tavırlar olarak sıralanırken; “dinsel değer yargıları”, “yapıların eskilik değeri/ecdad yadigârı olma durumu” ve “kullanım değerleri” nedenleriyle korunması olumlu tavırlar olarak görülebilmektedir. Kuşatmadan sonra Osmanlı idaresine geçen mevcut kiliselerin bir kısmı Osmanlı yönetimi tarafından camiye çevrilmiştir. Camiye çevrilen kiliseler, onarımdan geçirildikten sonra, cami için gerekli olan mihrap, minber, minare vb. donatılar eklenmiştir. Günümüzde tarihî yapıya ek olarak tanımlanabilecek bu inşaat işlerinde geleneksel yapım teknikleri kullanılmış ve o devrin mimari üslubuna uygun eklentiler tercih edilmiştir. Bu yönüyle bakıldığı zaman, yapıya zarar vermeyecek eklentiler yapıldığı söylenebilir. Öte yandan yapıların içerisinde yer alan mozaik ve süslemeler de yerinde bırakılmıştır. Günümüz bakış açısıyla koruma/saygı kavramlarını barındıran bu tutum ile işleme ve mozaiklerin üzeri yer yer kumaşla, sıvayla örtülmüş bu sayede günümüze kadar gelebilmiştir. O dönemde bundan rahatsız olunmaması ve zarar verilmeden bırakılması çok karşılaşılan bir tavır olmadığından, oldukça dikkat çekmektedir. Öte yandan, mevcut yapılara çeşitli tarihlerde eklenen yeni hacimlerin de, yapıların güncel kullanım pratikleri/ihtiyaçları göz önüne alınarak ilave edildiği anlaşılmaktadır. Örneğin, Bizans döneminde bir manastır olan Kocamustafapaşa Cami, camiye dönüştürülürken ana hacim korunmuş, son cemaat yeri ve minare eklenerek dönüşüm gerçekleştirilmiştir.

“Vakıf” müessesesi/sistemi Osmanlı’da yaklaşık 1800’lü yılların başına kadar aktif çalışmaları ile varlığından söz ettirmiştir. Bu sistem, kamusal yapıların inşa aşamasından başlayarak, bu yapıların ileride varlığını sürdürebilmesi için koruma ve onarımlarını da üstlenmiş ve İstanbul’da da etkin hizmetler vermiştir. Yine aynı süreçte etkin olan Hassa Mimarlar Ocağı bir kurum olarak, selatin camilerini inşa etmenin yanı sıra, bakım ve onarımlarını da üstlenmiştir.⁴ Osmanlı hukuk sistemine göre gayrimenkul/taşınamayan eserler vakıflara, devlete ya da özel mülkiyete ait olduğundan özel mülkiyetteki yapılara yapılacak müdahaleler (onarmak-yıkma) kişinin tasarrufuna bırakılmıştır. Vakıflar ancak sahip olduğu mülklerin onarımlarını gerçekleştirebildiğinden, bu kanal yolu ile yapılan onarımlar tek yapı/ anıt düzeyinde kalmıştır. Bundan dolayı Osmanlı

İstanbul’unda gerçekleştirilen tamiratların, padişah fermanlarıyla yapılanlar dışında, kentin tamamına ya da bir bölgesine yönelik bütüncül müdahaleler olarak değerlendirilmemesi gerekir.

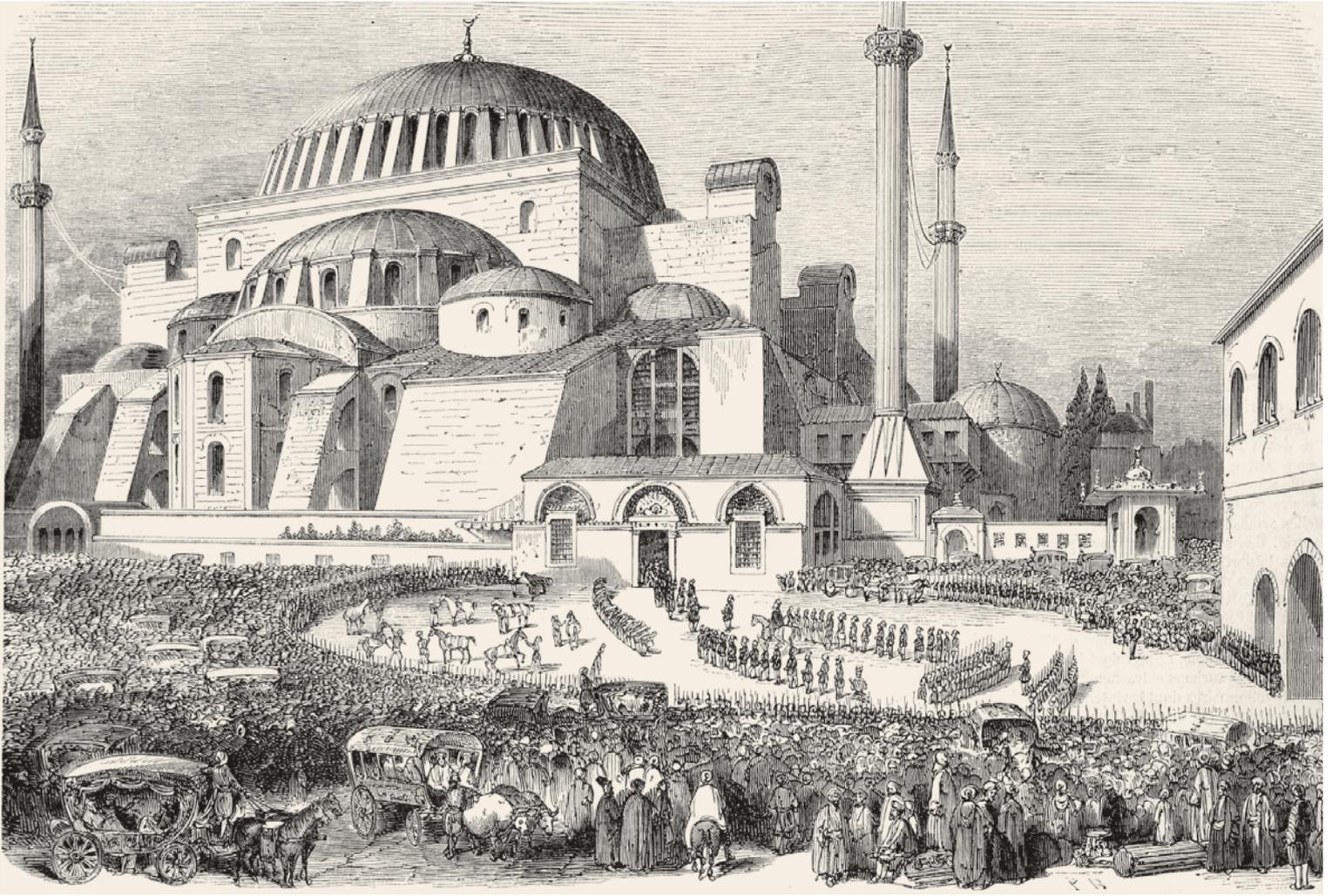
Osmanlı’da sivil mimarlık ürünleri dışında kamusal kullanıma açık, devlet tarafından yaptırılan mirî yapılar ve şahıs vakıf yapılarının onarım süreçleri birbirinden farklı süreçler izlemektedir. Mirî yapılarda; Hassa Mimarları tarafından keşif ve rapor yazılır, ardından sırasıyla Defterdarlık-sadrazam arası yazışmalar yapıldıktan sonra mimarbaşına bildirilir, uygulama süreci başlar. Aynı zamanda başmuhasebe kalemi de sürecin parasal yönlerini takip eder. Tamir işleri bitince keşifler ve karşılaştırmalar yapılarak iş sonuçlandırılır. Şahıs vakıflarında ise onarım talebi ilgili vakıf tarafından kadıya iletilir. Kadı, taleple birlikte verilen keşif ve onarım raporunu inceler, Divan’ın onayına sunar. Onayı takiben kadı, onarım sorumlusuna işi teslim eder ve tamirat işleri başlar. Onarım tamamlanınca yine keşif ve raporu kadıya iletilir.⁵ Yukarıda kısaca tariflenen onarım süreçleri resmî evraklara kaydedilmiştir. Dönemin yapım ve onarım süreci hakkındaki bilgilerimizin önemli bir kısmı sözü edilen defter ve belgelerden elde edilmektedir. Arşivlerde yer alan belge ve defterler arasında mühimme defterleri, şikâyet, ahkâm ve tapu defterleri, evkaf defterleri, başmuhasebe kalemi defterleri, inşaat defterleri, keşif defterleri, tamirat defterleri, malzeme-i inşaiye, masraf defterleri, amele ücuratı defterleri, hatt-ı hümayunlar, Bâbîâli evrak odası sadaret belgeleri, evkaf iradeleri, dâhiliye iradeleri şer’iye sicilleri vb. belgeleri saymak mümkündür.⁶ Söz konusu belgelerden, yapıların hangi tarihlerde onarım geçirdiğini ve hangi bölümlerine müdahale edildiğini, müdahalelerin biçimini, kullanılan malzemeleri, miktarları, nakliyeleri, işçilikleri ve tamiratın maliyetleri gibi pek çok bilgiye ulaşmak mümkündür.

Kentin, Fatih devrinden başlayarak imar edilmesinde de yukarıda sözünü ettiğimiz vakıf sistemi etkin olmuş, kentte yeni yapılar inşa edilirken, Bizans yapılarının bir kısmı da bu sistem dâhilinde onarılmıştır. Bunlardan en çok bilineni şüphesiz camiye çevrilen Ayasofya Kilisesi’dir. Fatih tarafından kurulan vakfa bağlanan camiye yapılan eklentiler ve onarımlar bu vakfın imkânlarıyla gerçekleştirilmiştir.

4 Ömür Bakırcı, “Vakfiyelerde Binaların Tamirata İle İlgili Şartlar ve Bunlara Uyulması”, *VD*, 1973, sy., s. 113-126.

5 Madran, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Klasik Çağlarında Onarım*, s. 169-170.

6 Ayşe Üstün, “Osmanlı Arşivindeki İstanbul Cami ve Türbelerinin Tamirleriyle İlgili Belgeler”, doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2000, s. 2.

1- Ayasofya'nın restorasyonu vesilesiyle Sultan Abdülmecid döneminde tertip edilen tören (L'illustration)

Osmanlı döneminde zaman zaman devlet idaresi de, eski yapılara zarar veren müdahalelere ilişkin önlemler almıştır. Tarihi yapılara zarar veren uygulamalar, örneğin sur duvarları üzerine inşa edilen evler, camilere bitişik yapılan yapılar fermanlarla yasaklanmıştır.⁷ Madran'ın belirttiği üzere, büyük camilerin etrafına belli bir mesafe içerisinde yapı yapılmamasına ilişkin sultan hükümleri de bu bağlamda değerlendirilebilir. Örneğin, cami ve mescitler civarında en az 5 zira (3,80 m) uzaklık içinde inşaat yapılamaması hükmü mevcuttu. Ayasofya Camii için bu mesafe, 35 zira (26,5 m) idi. Sözü edilen hükümler kimi zaman yapılara zarar veren yeni yapılaşmayı önlemek kimi zaman da haksız arazi işgallerinin önüne geçmek üzere çıkartılmıştır. Yine aynı fermanlar içerisinde, surlara bitişik yapılaşmanın yabancı elçilerce kınandığı ve bu yüzden yapılmaması gerektiğinin bilgisini görmek

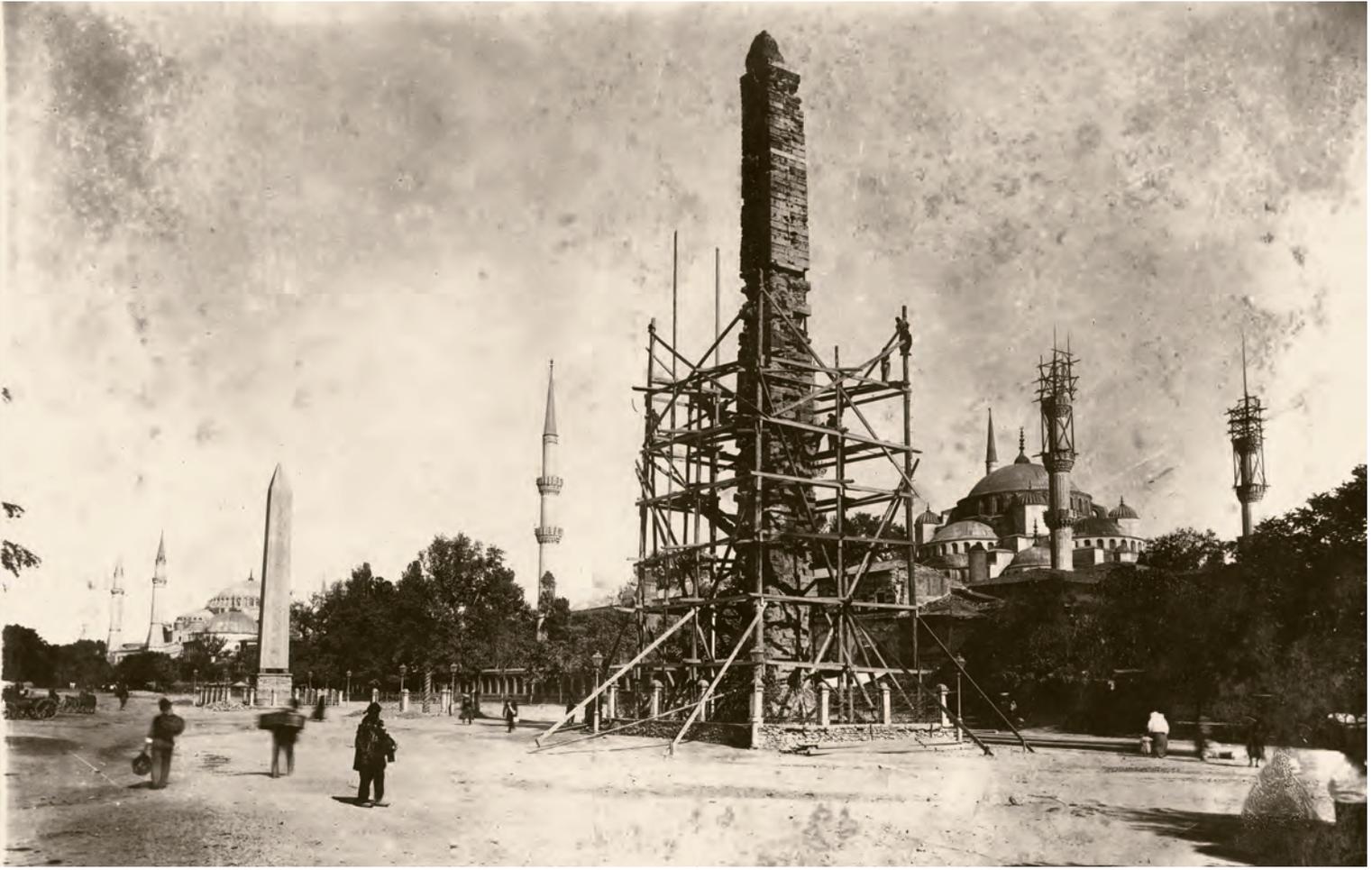
mümkündür.⁸ Öte yandan vakfiyelerde yer alan hükümlerde ise, vakıf eserinin ve orada sürdürülen kamusal hizmetin devamlılığının da önemsendiği görülmektedir. Vakfiyelerden anlaşılacağı üzere "ecdad yadigârı" olan din büyüklerinin, hükümdarların adına inşa edilen yapıların korunmasına ilişkin başlıklar, korumayı tetiklediğinden adları sık sık geçmektedir.

Yukarıda kısaca sözü edilen hükümler, bunları içeren benzer fermanlar ve vakfiyeler incelendiğinde, Osmanlı kültüründe yapıların korunmasına ilişkin, günümüz anlayışından farklı bir yaklaşımın varlığını sürdürdüğü gözlenmektedir. Avrupa ülkeleri ile kıyaslandığında ise korumaya yönelik önceliklerin olmayışı, yaşam alışkanlıklarının, kültürel değerlerin farklı olması; tamamen ihtiyaç-fayda beklentileriyle şekillenen bir bakış açısının ortaya çıkardığı algı dünyasıyla ilişkilendirilebilir.

İstanbul'un fethinden hemen sonra, kentin

⁷ Ahmed Refik Altınay, *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, İstanbul 1988.

⁸ Madran, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Çağlarında Onarım*, s. 36.

2- Örne sütun ile Sultanahmet Camii minarelerinin tamiri

kuşatmada zarar gören surlarının onarımı öncelikli olarak ele alınmıştır. Kentte var olan Bizans dönemi yapıları ise tamir edilerek kullanılmıştır.⁹ Osmanlı sultanlarında da, Bizans imparatorlarında olduğu gibi, kenti imar etme çabaları öne çıkmaktadır. İlerleyen süreçte kentin farklı köşelerine farklı nitelikte pek çok yapı inşa edilmiştir. Bu esnada özellikle suriçi İstanbul’unda, mevcut alandaki eski yapı, dönemine bağlı olarak Bizans ya da Osmanlı olmasına bakılmaksızın yıkılmış ve yerine yenisi inşa edilmiştir. Çok bilinen bir örnek olarak Sultanahmet Camii’nin yapılacağı alanda yer alan Ayşe Sultan Sarayı ve Hipodrom’a ait bazı parçalar kaldırılarak yerine cami ve külliye yerleştirilmiştir. Bu ve benzeri yıkımlara, yeniden yapım durumlarına Osmanlı döneminde sıkça rastlamaktayız. Özellikle kentin suriçinde yer alan bölümü için çok katmanlılık hâli, sultan ile ileri gelenlerin kente kendi mühürlerini vurma isteği ile tekrarlanmıştır. Toplumsal bellekte çoğu zaman bu durum imar etme ve yenilenme olarak düşünüldüğü için korumaya ilişkin belirgin bir rahatsızlık hâlinin olmadığı anlaşılmaktadır.

9 Halil İnalçık, “İstanbul”, *EF*, IV, 224.

Kentte yapılan onarımlarda dönemin yapı malzemeleri kullanılmış, malzeme seçiminde ekonomik koşullar da gözetilmiştir. Örneğin, özgün hâlinde üst örtüsü kurşun olan kubbeli bir yapı, kurşun yerine kiremitle kaplanarak ekonomik bir çözüm ile yapının kullanımı öncelenmiştir; bunun tersi de söz konusudur. Ayrıca yapı tamiratları, yapıldığı zaman diliminde hâkim olan mimari anlayışa uygun olarak yapılmıştır. Örneğin klasik dönemde yapılan bir camiye barok üslupta bir giriş saçağı, minare, iç süsleme ya da ek yapı eklenerek kullanılmaya devam etmiştir. Benzer şekilde, Mimar Sinan tarafından 1539 tarihinde inşa edilen Haseki Bayrampaşa Külliyesi’nde ibadet mekânı yeterli görülmediği için, 1612’de I. Ahmed zamanında, yapıya bitişik, yaklaşık aynı büyüklükte tek kubbeli bir mekân ve son cemaat yeri ilave edilerek büyütülmüş ve iki yapının arası açılarak tek mekân olarak kullanılmıştır. Bu ve benzeri uygulamaları, kentin Bizans ve Osmanlı döneminde inşa edilmiş pek çok yapısında görmek mümkündür.

1763 İstanbul depreminin ardından yaşanan büyük yıkımı takiben yürütülen onarım çalışmaları da benzer yaklaşımlarla ele alınmıştır. Şadırvanlı avlusu dışında

büyük zarar gören Fatih Külliyesi'nde Sultan III. Mustafa döneminde gerçekleştirilen onarımın izlerini cami ve türbe bölümünde gözlemlemek mümkündür. Özellikle Fatih'in türbesi baştan aşağı yenilenmiştir. 1763 depremi sonrasında yürütülen onarım çalışmaları, dönemin anlayışı ve yapı kültürü Deniz Mazlum tarafından detaylı bir şekilde incelenmiştir.¹⁰

1800-1923 Arası:

Bu sürecin İstanbul restorasyon tarihinde ikinci bir dönem olarak ele alınmasının sebebi, imparatorluğun ve kentin hem zihinsel hem de fiziksel olarak köklü dönüşümler geçiren bir evrede olmasından ötürüdür. Kaynaklarda Batılılaşma, modernleşme vb. başlıklarla incelenen bu süreçte, geleneksel toplum ve devlet yapısının değişimi ve bunun getirdiği dönüşümler de söz konusudur. Madran'ın da belirttiği üzere bu evrenin getirdiği iki önemli dönüşümden biri "yazılı kural oluşturma" diğeri ise "kurumsallaşma" çabasıdır.¹¹ Ayrıca Avrupa'yla gelişerek artan ilişkiler de eklenecek olursa bu dönem, koruma anlamında Batı'da gelişen düşünce etkilerinin de görülmeye başlandığı bir zaman dilimi olmuştur. Bu anlamda İstanbul, gerek konumu gerekse başkent olmasının etkisi ile tüm bu değişimlerin ilk gözlemlendiği, çoğu zaman da denendiği bir kent özelliği taşır.

Kurumsal olarak Hassa Mimarlar Ocağı'nın yerine, 1831 tarihinde Ebniye-i Hassa Müdüriyeti kurulmuş, 1840'ta da yapı loncaları tasfiye edilmiştir.¹² Yine aynı dönem, 1826 yılında bütün vakıflar Evkaf Nezareti'ne bağlanmıştır. 1860'lı yıllara gelindiğinde belediye idareleri kurulmaya başlanmıştır. İlk olarak İstanbul Beyoğlu'nda kurulan VI. Belediye Dairesi, belediye hizmetlerinin yanı sıra kent içinde imar faaliyetleri olarak tanımlanan çalışmalarla, Beyoğlu bölgesindeki Ceneviz dönemine ait sur duvarlarının yıkılması, arazilerin satılması ve yeni yol açma çalışmalarıyla kentin eski yapılarına müdahalelerde bulunmuştur.

1840'lardan itibaren ise çeşitli yasal düzenlemelerle korumaya ilişkin hükümler getirilmeye çalışılmıştır. İlk Osmanlı ceza kanununun 1858'de son hâlini alan düzenlemesine göre, kutsal ve anıtsal nitelikteki hayır yapılarını yıkan ya da tahrip edenlerle ilgili para ve hapis

cezası yasalara girmiştir.¹³ Sırasıyla 1869, 1874, 1884 ve 1906 yıllarında çıkarılan *Asar-ı Atika Nizamnâmesi* başlangıçta Avrupalı arkeologların kazılarda buldukları taşınmaz parçaları ve taşınabilir objeleri yurt dışına kaçırmalarına önlem olarak çıkartılmıştır.¹⁴ Farklı tarihlerde geliştirilen bu yasal düzenlemelerle sadece arkeolojik eserler değil, bütün anıt eserler koruma altına alınmaya çalışılmıştır. 1906 tarihinde çıkarılan nizamname ise 1973 tarihine kadar yürürlükte kalmıştır.

XIX. yüzyılda kentte yürütülen imar faaliyetleri ve yol açma çalışmalarında da çok sayıda yapı ya da yapı parçası zarar görmüştür. Örneğin, ilk olarak Üsküdar Harem Sarayı'nın bulunduğu arazide mevcut saraya ait küçük yapılar yıkılmış, kentte Batılı anlamda ilk kentsel düzenleme çalışmaları yürütülmüştür. Benzer şekilde Divanyolu'nda yapılan yol genişletme çalışmalarında, Gedikpaşa ve Aksaray yangınları sonrası yapılan müdahalelerle de kentin eski yapıları ve sokak dokusu değişmiştir. 1850'lerden itibaren yürütülen benzer çalışmalarda ise anıtsal yapıların çevreleri açılmaya çalışılmıştır. Yüzyılın sonunda 1894'te meydana gelen deprem, yangınlar, savaşlar ve göç nedeniyle ise yüzyılın başına göre, birkaç misli artan nüfus ile beraberinde gelen maddi imkânsızlıklar, kentin korunması ve onarılması bağlamında önemli problemler teşkil etmiştir.

Yüzyılın ikinci yarısından itibaren anıtsal yapılarda yabancı uzmanlar tarafından restorasyonlar yapılmaya başlanmıştır. Fossati kardeşler, 1847-1849 tarihleri arasında Ayasofya'da onarımlar gerçekleştirmiş, 1860'larda Viollet le Duc'un öğrencilerinden Leon Parville, Çinili Köşkü, Mimar D'Aranco 1894-1900 yılları arasında Harbiye Nezareti ile Bâbâli'yi ve 1894 depreminde hasar gören Halkalı Ziraat Mektebi'nin restorasyonlarını üstlenmiştir. Bahsedilen restorasyon çalışmaları Batılı anlamda belgeleme, onarım çalışmaları olarak ilk yapılan denemelerden olup Batı'da da henüz tam sistematize olmamış koruma düşüncesinin izlerini taşımaktadır. Yabancı mimarların yanı sıra, Evkaf Nezareti İnşaat ve Tamirat müdürü olan Mimar Kemalettin Bey de, Sultanahmet, Ayasofya ve Fatih külliyesi ile beraber, küçük ölçekli anıtsal yapılarda onarımlar gerçekleştirmiştir.¹⁵

¹⁰ bk. Mazlum, *1766 İstanbul Depremi*.

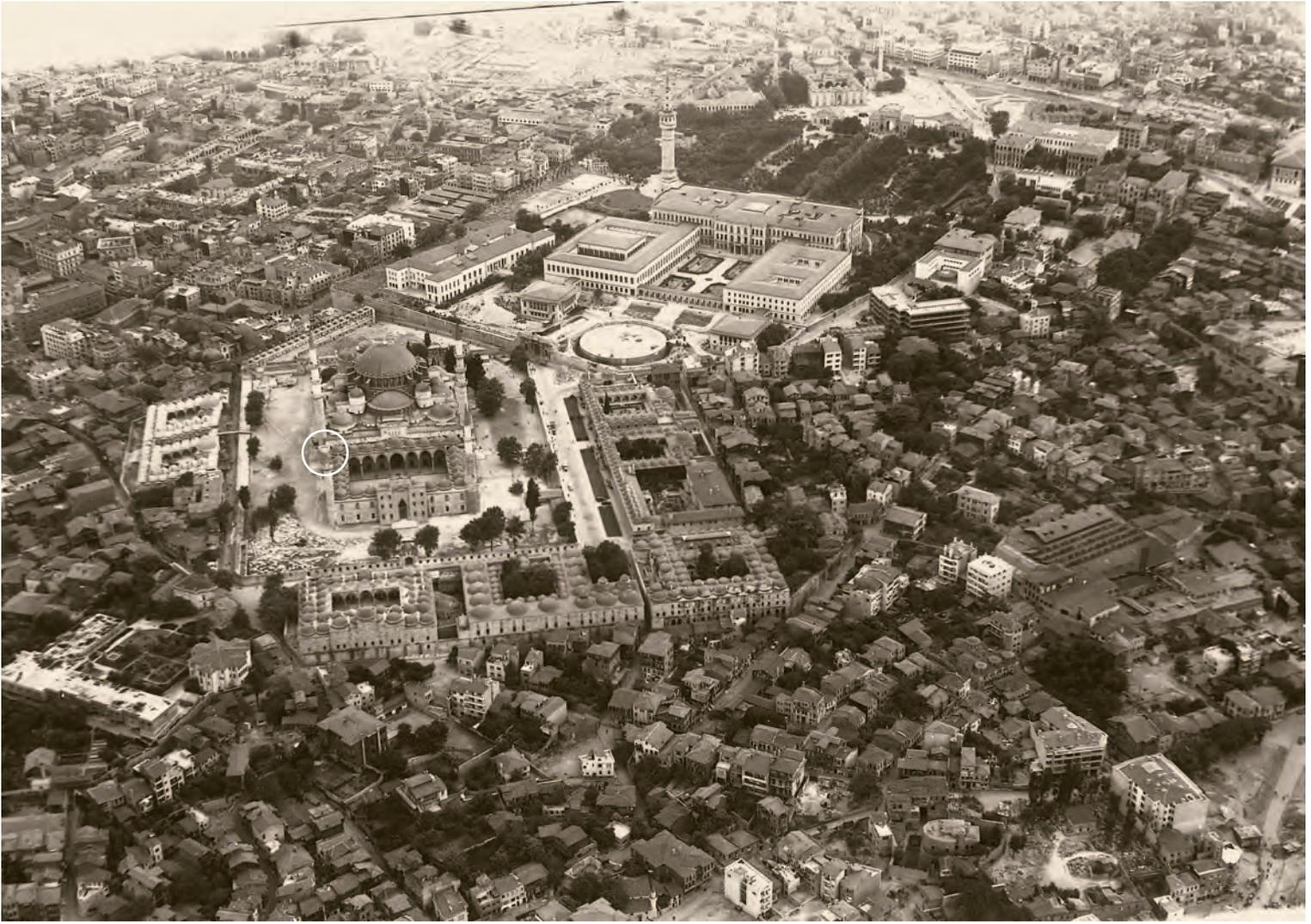
¹¹ Emre Madran, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kültür Varlıklarının Korunmasına İlişkin Tutumlar ve Düzenlemeler: 1800-1950*, Ankara 2002.

¹² Ahmet Ersen, "Türkiye'de Tarihi Çevre Koruma(ma) Tarihi ve Rekonstrüksiyon Üzerine Düşünceler", *İBB Kudeb, Restorasyon Konservasyon Çalışmaları Dergisi*, 2012, sy. 12, s. 3-25.

¹³ B. Selcen Coşkun, "Cumhuriyet Dönemindeki Koruma ve Onarım Süreçlerine İstanbul'daki Anıtsal Yapılar Üzerinden Bir Bakış", doktora tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2012.

¹⁴ Ersen, "Türkiye'de Tarihi Çevre Koruma(ma) Tarihi".

¹⁵ Coşkun, "Cumhuriyet Dönemindeki Koruma".

3- Süleymaniye Camii'nin şerefesinden yukarısı kırılmış minaresi (İBB, Kültür A.Ş)

Cumhuriyet Dönemi:

Cumhuriyet dönemi İstanbul'unun restorasyon tarihî paradigma değişikliklerine göre tasnif edilmiştir. Bu tasnif şeklinde Nur Altınyıldız'ın yaptığı çalışma temel alınmış, üzerine günümüze uzanan süreç eklenerek hazırlanmış, yapılan sıralamada Türkiye'de değişen iktidarlar ve değişen yasal düzenlemeler belirleyici olmuştur.¹⁶ Tarihlere göre sıralanan yedi aşama çerçevesinde başlıca şu değişimleri belirleyebiliriz:

İlk aşamada (1923-1938), Osmanlı sonrası rejimin değişmesi ve başkentin Ankara'ya taşınması ile İstanbul, bir anlamda ikinci plana itilmiştir. Dönemin modernleşme/batılılaşma çabalarına paralel olarak, eski imparatorluğun başkenti bir süre ihmal edilmiştir.

¹⁶ Nur Altınyıldız, "Tarihsel Çevreyi Korumanın Türkiye'ye Özgü Koşulları (İstanbul 1923-1973)", doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1997.

Bu ihmalin bir nedeni ideolojik bir diğeri ise ekonomik koşullardır. Ayrıca yeni kurulan Cumhuriyet'in öncelikleri arasında eski eserler ve koruma gelmemektedir.

İkinci aşamada (1938-1950) Cumhuriyet'in kuruluş yıllarının sıkıntıları biraz geride kalmıştır. Bu süreçte eski eserlerin etraflarındaki yapıların yıkılması, yeni yolların, parkların yapılması gündeme gelmiştir.

Üçüncü aşamada (1950-1960) ülkede çok partili siyasi yaşam ve liberal politikaların etkisiyle dışa açılmalar başlamıştır. Dönemin iktidarı "İstanbul'un imarı" fikrine sarılmış, yeni yollar açmak, kenti güzelleştirmek hedefleriyle Bizans ve Osmanlı dönemine ait pek çok dinî ve sivil mimarlık ürününü yok etmiştir. Kentin fethinin 500. yılı nedeniyle bazı yapılar restore edilmişse de, yıkılarak yok edilen eserlerin çokluğu dikkat çekici düzeydedir.

Dördüncü aşamada (1960-1973), ülkede sanayileşmenin ve köyden kente göçün artması ile İstanbul'un tarihî yerleşim alanları açısından yıkıcı etkiler

4- Süleymaniye Camii (2009)

meydana gelmiştir. Örneğin, kente yeni gelen nüfusun yerleşmesi için sivil mimarlık ürünü olan ahşap evler yıkılarak apartmanlara dönüştürülmüştür. Yasal, zihinsel engellerin olmayışı ya da yetersiz oluşu ise bu yıkımı hızlandırmıştır. Bu süreçte kentteki anıtsal yapılara yer yer restorasyonlar yapılmaya devam edilmekteydi.

Beşinci aşamada (1973-1983) uluslararası alanda koruma ile ilgili 1964 *Venedik Tüzüğü*'yle kabul edilen düşünceler, 1710 sayılı *Eski Eserler Kanunu* ile yasal düzenlemeler arasında yerini almıştır. Bu yasa, korumayı "tek yapı" anlayışından "tarihî çevre koruma" boyutuna taşımaya çalışmıştır. Yasayla birlikte ilan edilen kentsel sitler, bütüncül korumayı hedeflemektedir. Kentte bu amaçla tespit ve tescil çalışmaları yürütülmüştür.

Altıncı aşama (1983-2002) olarak adlandırılan zaman dilimi, 1983 yılında çıkarılan 2863 sayılı *Koruma Kanunu*'nun yanında, dönem iktidarı ile belediyesinin kenti imar etmek üzere yaptığı yıkımlar, yeni yolların inşası ile de anılmaktadır.

2002 sonrası son aşamada ise yine değişen iktidar, ekonomik yapı ve çıkarılan 5226 sayılı kanun ile yerel

yönetimler koruma alanında, daha aktif çalışmalar yürütmeye çalışmışlardır. Ardından 5366 sayılı *Yıpranan Tarihi ve Kültürel Taşınmaz Varlıkların Yenilenerek Korunması ve Yaşatılarak Kullanılması Hakkında Kanun* referans alınarak, kentin tarihî yapılarının yoğunlaştığı bölgeler "Yenileme Bölgesi" ilan edilmiştir. Pek çok tartışmayı beraberinde getiren bu yasal düzenlemeyle, kentin tarihî alanlarından Tarlabası ve Sulukule'de yerel yönetimler tarafından, katılıma açık olmayan, sadece kentsel alanları yenileme öncelikleri barındıran uygulamalar başlatılmıştır.

2000 sonrası gelişen ekonomik koşullar ve yasal düzenlemelerin yardımıyla vakıflar idaresi ve yerel yönetimler, restorasyon çalışmalarına önemli bütçeler ayırmış, belki de İstanbul tarihinde hiç görülmemiş bir restorasyon seferberliği başlatılmıştır. Bu durum hiç şüphesiz, değişen iktidar yapısının muhafazakar kimliğiyle ve geçmişe olan vurgularıyla doğrudan bağlantılıdır. Turizm faktörü de tarihî alanlara olan ilgiyi artırarak bu süreci hızlandırmıştır. Bunlara ek olarak 2010 Avrupa Kültür Başkenti projesi kapsamında da, kentte

5- Sultanahmet Camii (2004)

restorasyonlara yönelik projelere destek verilmiştir. Diğer taraftan bu süreçlerde yapılan uygulamaların kısa zaman zarflarında bitirilme arzusu, işçilik ve uzmanlıklardaki nitelik problemleri gibi durumlar ise bazı geri dönüşü olmayan sıkıntılar meydana getirmiştir.

İstanbul genelinde 2000'li yıllar sonrasında; önceki yüzyılda ideolojik, maddi imkânsızlıklar ve benzeri nedenlerle ihmal edilen, onarımı yapılamamış tarihi yapılarda geniş ölçekli çalışmalar gerçekleştirildiği söylenebilir. Başta kentin simgesi olmuş büyük anıt eserler olmak üzere, mahalle aralarında yer alan küçük mescitler, çeşmeler, türbeler, eski tekkeler vb. yapıların önemli bir

bölümü restore edilmiş, yıkılmış ya da harap vaziyetteki yapıların ise, bulunabilen eski belge ve fotoğraflardan yararlanılarak restitüsyon projeleri hazırlanarak rekonstrüksiyonları yapılmıştır. Bu bağlamda gerçekleştirilen geniş ölçekli restorasyonlardan, 1999 depreminde de zarar görmüş Edirnekapı Mihrimah Sultan Külliyesi ve Fatih Külliyesi restorasyonlarından söz etmek yerinde olacaktır. Tarihi süreçte deprem etkilerine maruz kalmış her iki yapıda da öncelikle zemin sağlamlaştırma çalışmaları yürütülmüştür. Mihrimah Sultan Camisi'nde yıkılma tehlikesi bulunan minareler sökülüp, yeniden örülmüştür. Yine her iki yapıda duvar, kubbe gibi yapısal

6- Fatih Medreseleri (2014)

7- Beyazıt Camii (2014)

ögelerde enjeksiyon ve diğer sağlamlaştırma işlemleri gerçekleştirilmiştir. Kentin simge yapılarından olan Süleymaniye Külliyesinde de zeminden, yapı üst örtüsüne kadar bütün yapı elemanları ve bezemelerde temizleme, sağlamlaştırma, bütünleme ve yenileme çalışmalarını içeren kapsamlı bir restorasyon gerçekleştirilmiştir.

2002 sonrası gerçekleştirilen geniş çaplı restorasyon çalışmalarına ilişkin küçük bir liste yapmak gerekirse; Süleymaniye Külliyesi, Edirnekapı Mihrimah Sultan Külliyesi, Yavuz Sultan Selim Külliyesi,

Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi, Beşiktaş Sinan Paşa Külliyesi, Küçük Ayasofya Camii, Eyüp Sultan Camii, Kılıç Alipaşa Camii, Arap Camii, Ortaköy Camii, Fındıklı Molla Çelebi Camii, Nusretiye Camii, Piyalepaşa Camii, Hacı Beşir Ağa Külliyesi, Haseki Hürrem Sultan Külliyesi, Şehzadebaşı Külliyesi imaret ve türbeleri, Sultanahmet Külliyesi Medresesi, Atik Valide Külliyesi Medreseleri, Damat İbrahim Paşa Medresesi, Ekmekçizade Ahmetpaşa Medresesi ile Selimiye Kışlası, Kuleli Askeri Lisesi gibi askeri yapıların tamamı elden geçirilmiş,

8- Nusretiye (Tophane) Camii (2014)

9- Sinan Paşa Sebili (2014)

10- Kariye Müzesi (2014)

11- Fenari İsa Camii (2014)

Dolmabahçe Sarayı, Yıldız Sarayı, Topkapı Sarayı gibi saray komplekslerinde ise yapı bazlı onarımlar gerçekleştirilmiştir. Yukarıda verilen liste, 2002-2013 yılları arasında yapılan restorasyon çalışmalarının bir kısmını içermekte, yapılan tüm uygulamaları kapsamamaktadır.

Belirtilen zaman diliminde (2002-2013), özellikle Vakıflar Genel Müdürlüğü kanalıyla yürütülmekte olan

büyük çaplı restorasyon çalışmaları detaylı rölövelerin ve belgelerin yapılması, restorasyon öncesinde ve çalışmalar sırasında yapıda kullanılacak taş, tuğla, ahşap, harç, sıva, boya vb. yapı elemanı ve malzemeleri için ilgili laboratuvarlardan daha fazla teknik destek alınmaya başlanmıştır. Öte yandan içerisinde farklı uzmanlıkların ilgi alanlarına giren problemleri barındıran bu onarımlar için oluşturulan bilimsel komisyonlar da etkin olarak

çalışmaları yönlendirmeye başlamıştır. Ülkemizde daha önceleri pilot çalışmalarda gördüğümüz bu nitelikteki çalışma biçimlerinin yaygınlaşmaya başlaması, restorasyon çalışmalarının düzeyinin yükselmesine yardımcı olmaktadır.

Korumaya ilişkin çabalardan söz ederken kent içindeki sivil mimarlık ürünü yapıların onarımı konularına da değinmek gerekmektedir. Kentin tarihi alanlarına olan ilginin artması, bireysel olarak tarihi yapılarda yaşama istekleri, belediyelerce yürütülen projeler, bakanlıklar tarafından verilen proje-uygulama hibe ve kredilerinin artması, çeşitlenmesi sivil mimarlık ürünü yapıların restorasyonları için çabaların artışına yol açmıştır. Belediyelerce yürütülmekte olan cephe sağıklaştırma/sokak düzenleme çalışmaları kapsamında tarihi evlerin yoğun olarak yer aldığı sokaklarda onarımlar gerçekleştirilmiştir. Belediyelerce kurulan ahşap atölyelerinin desteğiyle yürütülen çalışmalarda bakım onarım izinleri çerçevesinde sivil mimarlık ürünü ahşap evlerde onarım faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Kent genelinde yürütülen benzer çalışmalarda evlerin yalnızca cephelerine müdahale edilmesi ise, sokak bütünlüğünü sağlamak adına tarihi niteliği olmayan yapılara da giydirilen kaplama malzemeleri ile bu nitelikteki uygulamaların en çok eleştirilen yönlerinden olmuştur.

İstanbul'un tamirat ve restorasyon tarihinden bahsederken anlatılması gerekli bir başka başlık ise kentteki tarihi yapıların belgelenmesidir. Kentin sahip olduğu kıymetlerin listelenmesi olarak da tanımlanabilecek olan bu envanter çalışmalarının kurumsallaşması erken Cumhuriyet dönemine dayanmaktadır ve eski eser encümen arşivinden, belediyelere, üniversite ve diğer kamu kurumları eliyle yürütülmekte olan çabalar günümüzde de sürdürülmektedir. Geleneksel belgeleme yöntemlerinin yanı sıra mevcut belgelerin dijital olarak kayıt altına alınması, verilerin internet ortamından yayınlanması ya da basılı materyal haline getirilmesi çalışmaları, farklı kanallardan devam ettirilmektedir. İstanbul'un fiziksel olarak korunmasının yanı sıra, yıllardır tamamlanamamış envanter çalışmalarının önemli ölçüde bitirilmiş olması koruma anlamında önem taşımaktadır.

İstanbul'un korunmasına ilişkin olarak; "Dünya Miras Alanı" ilan edilen bölgelerde, Unesco'nun hazırladığı kriterlere uyumu, tarihî yarımada altından geçen metronun ve Haliç üzerine inşa edilen köprünün, dünya miras alanlarından Süleymaniye'nin silüetine etkileri, Marmaray'ın Üsküdar ve Tarihi Yarımada'ya etkileri, yok olan anıtsal yapıların yeniden yapımı/ihyası

amacıyla hazırlanan rekonstrüksiyon projeleri ile Tarihi Yarımada'nın silüetine etki eden yapılaşmalar güncel tartışma başlıkları olarak sıralanabilir.

Her ara başlığı müstakil ve daha ayrıntılı değerlendirilebilecek bir yazı konusu olan "İstanbul Tamirat ve Restorasyon Tarihi" geçmişten günümüze bu kısa tasnif ile özetlense de, metinde değinilemeyen birçok detayın varlığını da unutmamak gerekir. Dünyanın en eski mamur şehirlerinden biri olmak, her daim dinamik bir tamirat ve restorasyon eylemine sahne olmak demektir.